

Людмила Іванова
(Київ)

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ПОГЛЯД НА СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

«Людина-раб є творінням тирана»

С. Сташиць

Аналізуються погляди польських суспільно-політичних діячів на шляхи вирішення селянського питання на теренах України в другій половині XVIII ст.

Ключові слова: Україна, Польща, ідеологія, селянство, Просвітництво.

Просвітництво, як нова світоглядна ідеологія XVIII ст., поставило у центрі людського пізнання саму людину з її почуттями, роздумами, моральними критеріями та усвідомленням навколишнього світу. Розум людини був визнаний абсолютним мірилом усіх явищ і процесів – у духовному та науковому сенсі, матеріальному й суспільному. Одним із головних критеріїв суспільного розвитку просвітництво проголосило особисту свободу та рівні соціальні права кожної людини. На українських землях, де кріпосне право сковувало в кайдани фізичного рабства мільйони селян, а згодом і вільне козацтво, просвітителі встали на захист передусім поспільства, виступили за визнання соціальної і політичної рівності нижчих верств, за встановлення більш прогресивних виробничих відносин.

Проте на українських землях ідеали просвітництва по-різному торували свій шлях до сердець і розуму соціальної еліти, від якої залежало вирішення проблеми феодальної залежності селянства. До кінця XVIII ст. українські етнічні землі були розділені між двома державами: Російською імперією та Річчю Посполитою. Цей факт і зумовив певні особливості у поглядах польського і українського шляхетства й української козацької старшини щодо кріпосницького становища українського хлібороба та його громадянських прав.

Зміни в суспільній думці як української, так і польської еліти на кінець XVIII ст. мали часом несподіваний та, одночасно, закономірний характер. В польсько-шляхетському середовищі намітились прогресивні тенденції, в українсько-старшинському – в цілому – перемогу отримав феодально-кріпосницький світогляд. Ті, хто сповідував просвітницькі ідеали (це було невелике коло українського шляхетства) рішуче намагалися вплинути на соціально-економічну політику імперського чиновництва, гетьманської адміністрації, зрештою, на самих поміщиків, намагалися призупинити чи пом'якшити впровадження кріпосних порядків в Україні.

Лівобережна і слобідська козацька старшина дуже швидко захопилася усіма принадами феодального ладу Російської імперії. У XVIII ст. при сприянні московсько-петербурзького та гетьманського урядів вона почала перетворюватись у поміщиків-латифундистів, що володіли значними земельними багатствами: орними угіддями, луками, лісами, а згодом і десятками сіл і навіть ратушними містечками. Одночасно збільшуючи свої матеріальні багатства, козацька старшина узаконювала власні права на працю залежних, рангових, вільно-військових селян, їх землю, особисту свободу і громадянські права.

Процес закріпачення продовжився за часів гетьмана І. Скоропадського. Відвертий та зухвалий наступ на особисту свободу українського поспільства здійснила Перша Малоросійська колегія у 1723 р., запровадивши всезагальний подушний податок, що, практично означало введення кріпосних відносин. Проте, у 1728 р. російський уряд змушений був відмовитись від такого поспішного кроку в силу напруженої соціально-політичної ситуації, яка склалась на Лівобережжі [1, с. 247 – 252]. У 30-ті роки XVIII ст. полігоном для випробування і впровадження царської економічної уніфікаційної політики на українських землях стає Слобожанщина [2, с. 24 – 25; 3]. Тут успішно пройшла імплантація чужорідної імперської системи соціально-політичної структури управління, судочинства тощо. Слобідська козацька старшина всіляко сприяла впровадженню кріпосних порядків в обмін на визнання за нею статусу російських дворян та поміщиків. Тож запровадження кріпосництва подушного податку не тільки для селян, але й для всього рядового козацтва у 1765 р. в цілому пройшло без серйозного спротиву слобідської старшини щодо інкорпорації та уніфікації царським урядом суспільного життя цього українського регіону [4, с. 24 – 25].

На Лівобережжі козацька старшина, приміряючи на себе статус російського поміщика, у 1763 р. теж зробила рішучий крок до узаконення своїх феодалських прав на поспільство. Гетьманський універсал 1763 р. практично позбавляв селян особистої свободи – вільно переміщатися, права вибору місця проживання і вибору професійної діяльності. Відтепер навіть рухоме майно селянина оголошувалося власністю землевласника [5]. Зрештою, юридично кріпацтво на Лівобережжі було узаконено у 1783 р. Відтоді українське селянство, рядове козацтво, військові обивателі переводились у стан поміщицьких та економічних (державних) підданих з обов'язковою сплатою подушного податку [6, с. 92 – 93]. Українська козацька старшина визнавалася російськими поміщиками і дворянами з необмеженими правами на працю і життя своїх підданих. Тож, через 135 років українське селянство і козацтво втратило свої соціальні завоювання, здобуті в добу Української національної революції під проводом Б. Хмельницького, а козацька старшина, зрадивши своїх колишніх союзників у боротьбі проти Речі Посполитої за українську державу, поспішила заховати на дно старої скрині спогади про героїчну історію спільних визвольних змагань, щоб назавжди стати володарем мільйонів українців, завдяки яким здобували політичну свободу та владу в Україні їхні пращури. Царський указ 1783 р., позбавив український народ не тільки попередніх завоювань, але й прирік його на фізичне рабство, освітнє неучтво, невігластво та економічну убогість. Видатний російський революціонер О. Герцен з цього приводу писав: «Та чи міг український народ вистояти перед цією фатальною лавиною, яка котилася з півночі до Чорного моря і яка покривала все, що носило руське ім'я однаковим крижаним саваном рабства» [7, с. 336].

Проте доля селянства не однаково байдуже сприймалась в середовищі українських вищих верств. На засіданнях Законодавчої комісії у Москві у 1767 – 1768 рр., організованої урядом Катерини II, представники від слобідського козацтва (І. Дзюбін з Охтирки, Ф. Нікіфоров із Сумської провінції, І. Капінос з Харківської провінції, А. Алейніков з Хоперської фортеці) першими виступили з різкою критикою соціально-економічної політики губернатора Є. Щербініна, полкової старшини, царських урядовців й поставили вимогу припинити переводити населення регіону в стан кріпосних селян [3, с. 124 – 127; 8, с. 317]. Їх підтримали депутати від козацтва Гетьманщини – М. Тимофіїв (возний м. Миргорода) і Ф. Матроз (значковий товариш Лубенського полку).

Найбільшу активність по захисту прав посполитих і військових обивателів (вони прирівнювались до державних селян) продемонстрував депутат із Слобожанщини А. Алейников. Він провів блискучий диспут із своїми опонентами І. Божичем (Лівобережжя), А. Кондратьєвим (Слобожанщина). Н. Суліним (Донське військо), П. Бурцевим (Уфімськ) щодо їхніх намірів узаконити право козацької старшини скуповувати козацькі і селянські ґрунти, села з посполитими, перетворювати залежних селян у своїх кріпаків. А. Алейніков дорікав своїм опонентам, козацькій старшині, що поширюючи кріпацтво, вони «довели бідний малоросійський народ практично до повного розорення і жебрацтва» [8, с. 370]. На переконання цього депутата на всіх українських землях має діяти єдиний соціально-економічний закон, за яким українське поспільство і козацтво користуються з давніх часів широкими економічними правами – як то вільно займатися промислами, торговельною діяльністю, вільно розпоряджатися продуктами своєї праці. Російський уряд і Законодавча комісія, за переконаннями А. Алейнікова, повинні відновити права і привілеї малоросіян, якими вони користувалися до 1727 р. Найголовніше це стосується права на особисту свободу [8, с. 373 – 374].

Крім того, ним було запропоновано ряд заходів, спрямованих на відновлення традиційних виробничих відносин в Україні. Передусім він вважав за потрібне козацьку старшину зобов'язати обходитись у своїх маєтках, подібно до військових обивателів, без праці залежних селян. По-друге, закріпачене поспільство повернути у стан «державних підданих», а колишніх козаків – до «державної військової служби». По-третє, повернути з-під поміщицької залежності українців, які з різних причин опинилися у російських губерніях та на Дону. Одночасно російських кріпаків, що проживають у поміщицьких маєтках в Україні, переселити у мало залюднені російські території із статусом державних однодворців [8, с. 373 – 374].

Зрештою, А. Алейніков звернувся із закликом до всіх депутатів Великого зібрання – тобто Законодавчої комісії – відмовитися від ганебного кріпосного права, якого вже давно не існує в Європі: «Ми бачимо цілу Європу, котра в кріпосних селянах потреби не має. І чи не більше буде засудження всім панам депутатам і всій нашій державі перед іншими європейськими країнами, коли, по закінченню цієї високославної Комісії, узаконено буде купувати і продавати селян, як худобу» [8, с. 373].

Український депутат хоча й не отримав підтримки серед дворянства і козацької старшини, але його промова змусила задуматись та, зрештою, обговорювати питання відносно покращення побуту селян. Проте виступи наступних депутатів відзначались безплідними суперечками про стосунки між поміщиком та кріпосними селянами. Лише представник від Козловського російського дворянства Г. Коробін запропонував законодавчо карати поміщиків за надмірну експлуатацію селян на різних роботах, за надмірне підвищення податків, продаж підданих за борги, покарання на смерть та інші зловживання. Запровадження такого закону повинно було обмежити владу поміщика над своїми кріпаками, адже «хлібороби – душа суспільства і від їх убогості занепадає все суспільство» [8, с. 409 – 415]. Поряд із тим Г. Коробін не заперечував проти кріпосного права як такого, бо воно, на його думку, є звичайне природне явище в суспільному житті російської держави.

Конструктивну програму відносно реформування аграрних виробничих відносин та покращення побуту поспільства представив Великому зібранню український депутат від Катеринославського шляхетства підполковник Я. П. Козельський. У своєму програмному

проекті Яків Павлович Козельський запропонував петербурзькому урядові розділити між усіма підданими (тобто – селянами різних категорій) земельні угіддя: «щоб мужики, вважаючи ті землі за свій власний наділ, ґрунтовно влаштувалися і постійніше жити могли» [9, с. 500].

За переконанням Я. Козельського селян необхідно визнати спадковими власниками їхніх ґрунтів. Разом із тим пропонувалось зберегти залежність посполитих від поміщика, а також вдосконалити і законодавчо врегулювати виробничі відносини в аграрному секторі, які є основою суспільних відносин. Першим кроком у цьому напрямку має бути чітке визначення форми оподаткування (відробіткова, грошова рента, урочні дні тощо) населення для кожного регіону, району, місцевості з урахуванням кліматично-географічних особливостей та близькості до ринку збуту сільськогосподарської продукції. По-друге, розділити робочий тиждень на три частини: два дні використовувати селян на панщині в «хліборобстві» та в інших економічних справах у маєтку поміщика, два дні на виконання державної повинності і ще два дні виділити для роботи на власне господарство.

Подушний податок на поміщика Я. Козельський пропонував замінити відробітком (урочними роботами) або грошовою сплатою із селянського двору у розмірі 20 копійок за тиждень, незалежно від господарської спроможності селянської родини. Сюди ж враховувати жіночу працю на користь поміщика. Чинш та урочні роботи виконуватись «повинні вже не на душу, а від двора», при взаємній угоді між поміщиком та селянином. Відносно державного податку, то він має залишатися подушним.

Такий роздільний підхід, за переконанням Я. Козельського, дасть можливість посполитим проявляти господарську ініціативу, більш самостійно розпоряджатися результатами своєї праці, отже тим самим це сприятиме збільшенню заможності селянської родини та чисельному зростанню її членів – тобто дітей. Від кількості робочих рук залежить і добробут селянського господарства і від цього буде велика вигода й самому поміщикові [9, с. 495 – 496]. Але найголовніше, стверджував автор проекту, розумні та виважені виробничі відносини покладуть край постійним утечам селян до Польщі, Валахії, Угорщини, в південні регіони України і покладе край жебракуванню селян, котрі змушені від тяжкого свого економічного становища просити милостиню по дорогах та в містах.

Утечам хліборобів із рідних місць у пошуках кращого життя Я. Козельський приділив значну частину свого виступу. Звертаючись до російського дворянства та українського шляхетства, козацької старшини, він пропонував подивитися на цю проблему не з традиційного погляду про нерадивість українського селянина, схильного нібито, до пияцтва, лінощів і злодійства. «Селянин же, – відзначає депутат, – чутлива людина, він розуміє і наперед знає, що все, що би не було у нього, то говорить, не його, а поміщика» [9, с. 500]. Надмірні податки розорюють селянські господарства, не залишаючи хліборобу ніяких засобів до існування. Тож «самий працьовитий чоловік стане нерадивим, у постійному насильстві і не маючи нічого у власності». «Краще, здається, з позицій людинолюбства, прагнути спрямовувати народ до роботи вільної і не тяжкої, то він більше вроків відпрацьовуватиме і не втомиться, ніж (примушувати його працювати – автор) однією неволею і рабським пригніченням» [9, с. 500].

Я. Козельський, як просвітитель XVIII ст., велику роль у врегулюванні суспільних відносин надавав формуванню законодавчої системи. Відповідно він запропонував урядові запровадити закони, які б карали поміщиків за свавілля, жорстокість по

відношенню до підданих та за господарську безвідповідальність, які своїми діями (розгульним життям, надмірними витратами не по статках) доводять селян до жебрацького існування. Маєтки таких поміщиків необхідно передавати у державну опіку, крім того створити при уряді відомство, яке буде збирати інформацію про стан хліборобської галузі, про господарську спроможність маєтків, розміри податків селян на користь дідича – поміщика. Держава зобов'язана строго контролювати всі повинності, вроки і датки, бо закони, що «обмежать поміщицькі податки будуть для всіх корисні» [9, с. 499].

Хоча Я. Козельський і пропонував захистити інтереси безпосереднього виробника – хлібороба, він жодного разу не підняв питання про надання селянству особистої свободи та ліквідувати кріпосництво як таке. Крім того, він вважав, що втечі селян від поміщика є більш негативним явищем, бо підривають економічну спроможність і поміщиків, і держави, тому Я. Козельський бачив розв'язання цієї дилеми у законодавчій забороні посполитим вільно переходити від одного землевласника до іншого без письмового дозволу. З іншого боку, закон повинен карати і тих поміщиків великим грошовим штрафом, які надаватимуть утікачам притулок. Урядова заборона переходів мусить викоринити цей корінь зла і «народ дикий змушений буде... сімейство заводити, селитися і постійно жити» на одному місці, збільшуючи добробут свого краю.

Як бачимо, аграрна програма Я. Козельського мала половинчастий характер. Пропонуючи вдосконалення виробничих відносин між залежним селянством та поміщиком, вона разом із тим передбачала реалізацію вищого принципу просвітницької ідеології людського співжиття – утвердження взаємоповаги між вищими й нижчими верствами суспільства, поваги до людини праці, її потреб, почуттів, визнання певних громадянських прав (проте, не уточнюється, яких саме), усвідомлення кожним своїх обов'язків у економічному житті держави.

Відомий російський дослідник В. І. Семевський зазначав, що пропозиції Я. Козельського були справді не ефемерними, а реальними і найкращими серед тих, які прозвучали на засіданні Законодавчої комісії. Проте, проект українського шляхтича не підтримали ні російське дворянство, ні українські депутати від козацької старшини. Перших не влаштовувала пропозиція обмежити повинності та юридично-економічні права поміщиків відносно кріпосних, других – передати селянам землю у спадкове користування, позбавити дідичів втручатися у родинні поземельні справи своїх підданих [10, с. 117 – 119].

У цьому контексті необхідно згадати виступ лубенського депутата, шляхтича Г. А. Полетики, який опонував представникові від Другої Малоросійської колегії Д. Натальїну. Григорій Полетика категорично виступив проти запровадження в Україні подушного та «рубльового» податків, посилаючись на вікові правові традиції виробничих відносин між поспільством та землевласниками. Український депутат запевняв Велике зібрання, що подушний податок приведе Гетьманщину до «страждають від бідності та убогості» [11, с. 97 – 99]. Саме ці два види податку призвели до масових утеч підданих зі своїх місць проживання, а ті, що лишилися «страждають від бідності і убогості» [12, с. 182 – 183]. Також виступив Г. Полетика й проти покарання селян за втечі та самовільні переходи у пошуках кращих умов існування та ведення господарства, проти штрафів поміщиків, котрі приймають у свої маєтки втікачів-переселенців. Такі переселення, на його думку, навпаки, забезпечували залюднення малозаселених порубіжних територій.

У кінцевому підсумку українські депутати від шляхетства, козацтва, військових обивателів і міщанства у вирішенні селянського питання просили імператрицю Катерину II та Законодавчу комісію підтвердити всі давні права й привілеї української еліти, якими вона користувалася до 1767 р., та врахувати і зберегти «усі вигоди простого народу, що перебуває у їхньому володінні» [12, с. 184].

Зрештою, російський уряд не мав наміру підтримувати дебати та обговорювати питання про покращення побуту селян. Серед російського дворянства зростало озлоблення і роздратування щодо цієї проблеми, яку піднімали українські депутати. Голова комісії А. І. Бібіков спрямував роботу по Законодавчому Уложенню в русло обговорення прав і привілеїв російських дворян і «благородних» національних окраїн імперії [10, с. 104 – 105]. Та все ж таки завдяки зусиллям Я. Козельського, А. Алейнікова, Г. Полетики, І. Дзюбіна та інших українських депутатів, уніфікація соціально-економічного життя за російським взірцем на українських теренах була відтермінована до 80-х років XVIII ст. Тимчасовість цієї перемоги прекрасно розумів Я. Козельський, тому не мав намірів відступати. Він сподівався переконати російських урядовців у потрібності змінити соціальні та виробничі відносини. В 1768 р. український шляхтич опублікував твір «Філософські пропозиції», в якому з просвітницьких позицій виклав теорію ідеальних суспільних відносин. У передмові він звернувся до генерал-прокурора Сенату кн. А.А. Вяземського і російського дворянства, де висловив сподівання на прочитання його твору, який є «корисний для людського роду істин».

Яків Павлович Козельський робить головний акцент на необхідності вдосконалення законів, які регулюють соціальні та господарські відносини, бо саме вони сприятимуть гармонійному розвитку суспільства. Використавши просвітницьку теорію про договірне походження держави, Я. Козельський запропонував царським сановникам, представникам влади, захистити природні та громадянські права кожного члена суспільства, визнати всіх рівними перед законом «по договору». «Людина через громадянське становище... здобуває рівність моральну і законну, стає рівною за договором і по договору» – резюмує український мислитель [13, с. 525].

На його переконання простий народ може стати добродійним, якщо через виховання і закони поєднати особисті та загальні інтереси, де суспільна вигода превалюватиме. «Ніякий народ неможливо зробити іншим чином добродійним, як через поєднання особистої користі кожної людини із загальною користю всіх... Потрібно мати потребу до загального добробуту і не чинити за самолюбством» [13, с. 530]. Досягти таке єднання можливо через виховання як поміщиків, так і селян, а також провадження обов'язку працювати на добробут всього суспільства. «Не злато і срібло, а праця створює багатства народів», – писав Я. Козельський. До того ж працювати повинен кожен працездатний член громади, незалежно від соціального статусу, щоб утримувати себе й непрацездатних членів родини [13, с. 536 – 537].

Український просвітителю запропонував державі силою законів боротися із пороками дворянства і поміщиків, які «звикли жити за рахунок чужого поту» і у «надмірній розкоші». Він вважав за необхідне законодавчо врегулювати кількість маєтків у власності однієї дворянської родини та встановити обмеження відносно іншої майнової розкоші, бо саме помірність у статках викоринить деспотизм, тиранію, паразитизм на чужій праці. «... Не допускати людей впадати у розкіш і через те упередити більшість інших пороків», – закликав Я. Козельський [13, с. 535 – 536].

Погляди та пропозиції Я. Козельського не знайшли розуміння як в урядових колах імперії, так і серед вищих верств українського і російського суспільства. Сам проект і філософський трактат українського просвітителя згодом були забуті й не перевидавались. Побут українського поспільства в наступні роки дедалі незмінно наближався до становища російських кріпаків. Це був об'єктивний процес феодалізації суспільного та економічного життя, пов'язаний із інкорпорацією українських земель до господарського комплексу імперії, способу мислення та бачення станової ієрархії соціальних відносин. 1783 р. поставив остаточну крапку в справі закріпачення українських хліборобів та рядового козацтва. Поряд із тим 1783 р. розпочав нову сторінку в розвитку суспільної думки щодо селянської проблеми на Лівобережній та Слобідській Україні.

В іншій частині українських земель – на Правобережжі та в Галичині, що входили до політичного організму Речі Посполитої, соціально-економічні та політичні інтеграційні процеси завершилися у першій чверті XVIII ст. Вся маса українського поспільства опинилась у кріпосницькому становищі. Надія на повернення соціально-економічної моделі середини XVII ст. була втрачена назавжди. Польсько-українські магнати і шляхта не переймалися долею українських хліборобів, які примножували їхні багатства своєю кріпосною працею у фільварках. За даними дослідників – О. Барановича, В. Маркіної, В. Серчика, Г. Храбана та інших – на середину 60-х рр. XVIII ст. селянські безтяглові господарства становили 55%, на кінець століття – 90% [14; 15; 16; 17; 18; 19]. Значно зменшились і земельні наділи посполитих – 70% мали від 1/4 – 1/8, а часом 1/12 волока (одна волока дорівнює 16,9 га) орної землі [14, с. 63, 122] при нормі одна і більше волок.

У 60-х рр. XVIII ст. панщина практично превалювала на всій території Правобережжя і Галичини й досягла 4 – 6, а то й 7 днів на тиждень, крім південних порубіжних районів з Лівобережжям і Запорозькою Січчю. Тут до 70-х років XVIII ст свої позиції зберігала грошова рента у зв'язку з демографічною проблемою – недостатньою заселеністю регіону. Становище українського селянства ускладнювалось ще національно-релігійною ситуацією та окатоличення українського народу [18; 19; 20, 21, 22.]. Коли державна машина Польщі з усім її адміністративним, військовим, поліцейським, судовим апаратами спрямовувала свої сили проти економічних, національних і релігійних прав та свобод корінного населення Правобережної України, українському селянству (що становило 77% від усього населення) нічого не лишалося, як подбати про себе самих і відповісти повстанням на жорстоку тиранію дідичів, польського чиновництва, католицького кліра. Протягом всього XVIII ст. Річ Посполиту потрясли безперервні гайдамацькі рухи й визвольні повстання, головними гаслами яких були ліквідація відробіткової ренти, юридичного права шляхти на життя і працю залежних селян, свобода віросповідань, відновлення системи самоврядування.

Уперше вимога проведення аграрної реформи прозвучала й була адресована до польського уряду 14 червня 1767 р. в «Проекті статуту плебейства». В історіографії «Проект» отримав ще назву «Торчинський маніфест», оскільки був знайдений у кількох примірниках у м. Торчин на Волині. За переконанням російських дослідників І.С. Міллера й І.С. Нарського цей документ належав таємній повстанській організації, причетній згодом до підготовки Коліївщини (1768 р.) [23, с. 86]. Авторство документу – анонімне. Станова приналежність автора є дискусійним питанням. Існує дві версії: належність творця «Маніфесту» до українського селянства або мішанства [23, с. 86; 25, с. 115].

Проте, високий рівень граматичного і стилістичного письма «Проекту» двома мовами – польською та українською – прекрасне і ґрунтовне знання давньої і сучасної європейської політичної історії свідчать про відповідно високий рівень освіти автора, яку могла отримати людина тільки шляхетського походження. Цікавим є також факт прихильного ставлення творця «Проекту» до республіканської форми правління Голландії, Швеції, Венеції, Лукка, Сан-Маріно, позитивне ставлення до переможного руху датських громадян за рівність усіх станів. Отже, це мало бути прикладом для польської шляхти, це має бути пересторогою для панства, бо народ, не витримавши беззаконня, нелюдського ставлення до нього знайде сам собі «трибунів, Брутів і (...), котрі з часом зможуть досягти вищої влади» [23, с. 85].

В документі аргументовано й логічно подані міркування щодо необхідності проведення аграрної реформи. Від імені селянства в тексті подаються шокуючі людський розум картини безправного становища українського хлібороба, який за свою щоденну роботу на поміщика, збільшуючи його багатство, отримує єдину нагороду: «диба, колодки, ланцюги, батоги, різки та інші знаряддя катування». Крім того, «його не тільки мучать, обкрадають, дарують, продають, віддають в оренду євреям, але і доводять до повного розорення» [23, с. 83]. Польське панство, створивши нестерпне життя своїм підданам, не задумується, що саме від селянства залежить економічний добробут і держави, і поміщиків: «Згадайте, хто годував ваших батьків, – пише автор маніфесту, – ніхто інший, як общинники, котрих ви називаєте холопами. Звідки все, що ви маєте, як не від них, в кому надія на багатство ваших дітей, як не в нас (в селянах – авт.) і в наших синах... Подумайте про країну, яку ви можете розорити, подумайте про свою родову честь, якою ви чванитесь. Подумайте... попи, про святість олтарів, до котрих ви наближаєтесь, щоб поживитися плодами нашої праці» [23, с. 88].

Автор вдається до емоційно психологічних засобів впливу на польське шляхетство і урядовців – декілька разів у маніфесті прозвучало попередження про готовність народу піднятися на визвольне повстання. Адже поміщики «проживають у рік мільйони», а поспільство «не може отримати власного заробітку і повинне платити за свої голови і голови своїх дітей, відбувати панщину, платити розорюючі побори з худоби, городу, садів, лугів, не маючи свободи користуватися лісами, водами, ледве не повітрям...». За нелюдське, жорстоке ставлення до хліборобів, застерігає автор, проти шляхти підніметься селянська «коса» і «сокира» і вона відчує, як може «діяти вогнем і мечем рука, котру називають хлопською». На Правобережжі з'являться нові Хмельницький, Валерій Публікат (один із організаторів скинення влади царя і встановлення республіки у давньому Римі XI – V ст. до н. е.), Брут. Тож варто королю, пресвітлому Сенату, рицарському стану подолати свою гординю й зневагу до простого люду і здійснити аграрну реформу. Говорячи від імені українського селянства автор підкреслює, що всі їхні вимоги є законними, а найголовніша мета поспільства – «захистити релігію» і «нашу національну свободу» [23, с. 85, 88].

Зміст запропонованих реформаційних заходів у «Торчинському маніфесті» вражає своєю тотожністю по ряду положень й поміркованим характером із аграрним проектом Я. Козельського. Цей факт ще раз підтверджує українське й шляхетське походження автора. Маніфесту властива антикатолицька тональність.

Необхідно зазначити, що сеймовою постановою у 1717 р. і 1734 р. православна українська шляхта (як і все населення східного грецького обряду) оголошувались

дисидентами, позбавлялись права брати участь у політичному житті Речі Посполитої, займати адміністративні посади. Згодом вона зазнала економічного тиску й перейшла у розряд чиншової оподаткованої категорії і могла сподіватися тільки на посаду управителя поміщицьких польських маєтків або сотників надвірної міліції магнатів.

Тож в «Проекті» запропоновано суттєво покращити побут селян із збереженням поміщицького землеволодіння. Панщина мала складати три дні на тиждень, податок з робочої худоби не більше 2 злотих. Сторожову службу в маєтку дідича – обмежити садибою поміщика. Підводу для господарських потреб поміщика селяни повинні давати тільки два рази на місяць на відстань 12 миль (7,5 км). Новим напрямом у суспільно-політичній думці Правобережної України є те, що автор «Проекту», стаючи на захист українського поспільства, запропонував передати землю селянам у спадкову власність, дозволити вільний перехід від одного поміщика до іншого, при умові залишити замість себе нового господаря-хлібороба. Фактично селяни повинні були отримати певні права на особисту свободу. Крім того, пропонувалося відмінити практику використання посполитих на неурочних додаткових польових роботах у фільваркових господарствах й сплачувати «треби» (вимоги поміщика виконувати додаткові сільськогосподарські роботи, або платити продуктову ренту, що не входили в перелік основних обов'язків кріпаків). Автор поставив також вимогу перед панівними верствами надавати своїм підданам право користуватися частиною лісових угідь, не віддавати маєтки у посесійну оренду, від якої селянські господарства зазнають розорення.

Останньою і важливою вимогою «Проекту» була політична: надати селянству чотири представництва у польському сеймі. Тим самим передбачалось долучити селян до активної участі в суспільному житті Речі Посполитої і визнати їх рівноправними громадянами держави [23, с. 88 – 89]. Це було суттєвим кроком уперед у справі подолання старого феодального світогляду і менталітету, у справі утвердження просвітницьких ідеалів у сфері виробничих і суспільних взаємовідносин.

Поряд із тим «Проект» був адресований не тільки до польського шляхетства та уряду, але й до самого поспільства – як українського, так і польського. В ньому прозвучав заклик до жителів Польського королівства, Литовського князівства й провінцій об'єднуватися й підніматися на боротьбу проти «рабського становища», проти поміщицького свавілля, проти тих, хто «забув закони природи і зневажає божі закони», про рівність кожної людини та її право на свободу. Термін «свобода» в тексті документу розуміється в широкому сенсі – як релігійних, так і національних і громадянських потреб. «Ми обіцяємо захистити релігію, нашу головну мету, і нашу національну свободу», – заявляє автор і попереджає, що не має наміру жартувати, бо скоро всі побачать, як холопська рука «діє вогнем і мечем» і «пізнають всю суворість гніву народного» [23, с. 88]. Консервативно налаштована польська шляхта вважала «Проект статуту плебейства» інспірацією короля С. Понятовського і Чарторизького й саме ця відозва призвела до всенародного повстання Коліївщини [25, с. 547 – 550].

В історіографії існує думка, що «Проект статуту плебейства» має прямий зв'язок із іншим документом – «Універсалом до селян» [23, с. 80 – 81], який широко декларувався керівниками Коліївщини в ході повстання. Відзначають однаковий стиль та ідейне навантаження обох відозв [23, с. 90]. Головним доказовим аргументом є фраза в «Універсалі»: «Ми попереджали вас раніше, але ви не хотіли вірити, тепер можете вірити, коли ваші побратими щасливо почали в Україні і на Поділлі звільнятися від рабства і

ярма». В «Універсалі» вже не йде мова про аграрні реформи, а звучить заклик – «викорінювати зміїне плем'я – ваших панів, котрі п'ють вашу кров» [23, с. 90; 25, с. 114 – 115]. Войовниче спрямування цієї відозви було відповіддю на жорстоку репресивну політику польської шляхти і магнатів на Правобережній Україні після ознайомлення з «Проектом статуту плебейства». В. А. Смолій відзначає, що шляхетські ідеологи навіть подали дві письмові відповіді анонівному автору «Проекту» у 1767 р. й пообіцяли потопити в крові народний бунт проти дідичів та королівської влади [24, с. 116].

У лютому 1768 р. Барська конфедерація, яку очолили магнати Й. Потоцький, Ю. Пулавський, М. Красінський, оголосила українському народові та православної церкві «божу війну». Десятитисячна армія конфедератів покрила все кров'ю на своєму шляху. На цей жорстокий виклик фанатично налаштована шляхта отримала не менше жорстоку відповідь. В Коліївщині схрестились у двобої поміщицько-шляхетська беззаконність, свавілля, клерикальна нетерпимість і дух свободи, рівності, національної і людської гідності українського народу. І хоча всенародне повстання зазнало поразки і українське населення було піддане найжорсткішим катуванням, для польської влади і магнатів це була лише тактична військова перемога над неозброєним селянством.

Страх нової селянської війни не залишав шляхту в спокої. Привід селянського караючого меча змушував одних шукати порятунку у репресивних заходах щодо українського люду, інших – більш глибоко подивитися на проблему селянсько-поміщицьких взаємин та українсько-польського співіснування.

У середині 70-х рр. XVIII ст., в розгул релігійної нетерпимості та соціально-політичної реакції на Правобережній Україні, селянське питання стало одним із пріоритетних на сеймових зібраннях. У 1773 – 1775 рр. із сеймової трибуни вперше прозвучав заклик до шляхетства негайно покращити побут тих, хто створює багатство, економічну могутність держави та матеріальне процвітання для поміщиків.

Так, депутат А. Сулковський запропонував проект заходів, що передбачав покласти кінець селянським бунтам і втечам з українських воєводств (Київського, Подільського, Волинського, Брацлавського, Руського, Белзького). За його проектом шляхта повинна була гарантувати право власності селянам на їхні земельні наділи та все рухоме майно; створити для них суди, незалежні від поміщиків, куди хлібороби могли б подати позови на свавілля управителів чи дідичів (в разі катування, тиранії, вбивства підданих). Тож поміщик позбавлявся права на життя і смерть кріпака. Окрім того держава мала взяти на себе справу регулювання повинностей, стежити, щоб у приватних маєтках розміри податків і відробіткової ренти не перевищували установлених законом. А. Сулковський вважав за доцільне перевести селян усіх категорій на чинш, який, на його думку, створить кращі умови для господарської ініціативи селян [25, с. 9 – 13].

З цього приводу на засіданнях Сейму розгорілась гостра дискусія. Більшість польських депутатів категорично відкинула аграрний проект А. Сулковського. В протоколі було зафіксовано: «ani go dosluchac nie chciano» (дослухатися до нього не хотіли). Найбільш негативні емоції викликала пропозиція про надання хліборобам частково особистої свободи. Без волі «неможливе життя холопів» – відповідав їм А. Сулковський.

Ряд позицій проекту все ж знайшла підтримку деяких депутатів. Так, А. Островський і маршалок Туровський підтримали пропозицію врегулювати розміри повинностей для селян у наступній люстрації. Ю. Хрептович та єпископ Ю. Массальський погодились із

пунктом про надання холопам права спадкової власності на землю, захист у судах, адже від становища пригнобленого поспільства залежить добробут усієї країни. Спадкова власність, на їх думку, прив'яже селян до місцевості й припинить спустошливі втечі у сусідні держави [26, с. 10].

Проте, це були поодинокі позитивні вислови на підтримку проекту А. Сулковського. В кінцевому підсумку жоден пункт його проекту не отримав законодавчого схвалення та затвердження. На сеймі дістав підтримку протилежний проект шляхтича Понінського – «Умови поміщиків із погляду їх підданих», який висловився за необхідність запровадити ряд суворих превентивних заходів проти селянських втеч із маєтків польських землевласників. Єдиною поступкою селянству, запропонованою автором, – була заборона карати селян-втікачів без судового слідства і повертати селянину майно після його повернення до звичного «послушенства». Але і ця незначна гуманна поступка кріпакам була повністю проігнорована шляхетськими депутатами. Переважна їх більшість стояла на позиціях, що український «холоп має одні тільки ознаки душі і тіла, сама ж особа його – не людина, а річ, яка належить шляхтичу, бо є його власністю і яку, тому, він як повноправний господар, може продавати, купувати, використовувати на свою користь, подібно худобі» [27, с. 18].

Повертаючись до аграрного проекту А. Сулковського, необхідно відзначити його типологічну спільність щодо покращення становища кріпосного селянства з проектом Я. Козельського. Обидва суспільно-політичні діячі запропонували визнати за селянами право на спадкову власність на їхні ґрунти, при збереженні поміщицького землеволодіння; надати частково особисту свободу (у різних варіантах для українських регіонів); право самостійно розпоряджатися своїм рухомим і нерухомим майном. Свою позицію вони аргументували тим, що це дасть можливість запобігти втечам посполитих з поміщицьких маєтків, забезпечить розвиток продуктивних сил, примножить природний приріст населення в країні, покращить господарську ініціативу кріпаків.

Подібні погляди Я. Козельський і А. Сулковський висловили і відносно регламентації державою відносин між поміщиком і селянством. Тотожною була реакція російських і польських вищих верств на аграрні проекти в Законодавчій комісії (1767) та Варшавському Сеймі (1775). Однаково було заявлено про небажання іти на будь-які поступки хліборобам й про намір безмежно володіти їхньою працею та особистим життям. Проте, спільне бачення і розуміння потреб українського селянства Лівобережного і Правобережного Подніпров'я окремими представниками козацької старшини і польського шляхетства свідчить про існування єдиних тенденцій та ідейного спрямування в суспільній думці щодо аграрних відносин на українських землях, розділених територіально між Росією й Річчю Посполитою. Просвітницькі ідеали, які поставили людину в центр всесвіту з її почуттями, роздумами, чеснотами, руйнували старі стереотипи мислення відносно ієрархії соціальної структури суспільства і заклали фундамент нового напрямку суспільної психології та буття.

Джерела та література:

1. Горобець В. Присмерк Гетьманщини. Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998. – 323 с.
2. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1991. – 224 с.
3. Багалій Д. Історія Слобідської України. – К.: Основа, 1990. – 255 с.
4. Слюсарський А. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII – XVIIIст. – Харків: Книжк.-газетн. вид-во, 1954. – 279 с.

5. Киевская старина. – 1882. – № 10. – С. 124; 1883. – № 6. – С. 324.
6. Пугро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. – К.: Вища школа, 1988. – 142 с.
7. Герцен А. Московский панславизм и русский европеизм. Собрание сочинений в 30-и томах. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 7. – 467 с.
8. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
9. Сборник императорского русского исторического общества (СИРИО). – СПб., 1881. – Т. 8.
10. Семевский В. Крестьянский вопрос в России в XVIII – первой половине XIX ст. – СПб, 1888. – Т. 1. – 517 с.
11. Чтения общества истории и Древней России. – М., 1858. – Т. 3. – С. 97 – 99.
12. Наказы малороссийских депутатов 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию. Сочинения. Уложения. – К., 1890. – 292 с.
13. Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – М.: Госиздательство политлитературы, 1952. – Т. 1. – 712 с.
14. Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. – К.: Изд. Киевского университета, 1961. – 236 с.
15. Маркина В. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII ст. – К.: Изд. Киевского университета, 1971. – 175 с.
16. Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII в. – Записки історико-філологічного відділення. – М., 1926. – С. 61– 116.
17. Серчик В. Становище селян на Правобережній Україні // УІЖ. – 1962. – № 4.
18. Храбан Г. Спалах гніву народного. – К.: Вид. Київського ун-ту, 1989. – 176 с.
19. Смолій В. Антифеодальні рухи на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. // УІЖ. – 1975. – № 10. – С. 96 – 103.
20. Антонович В. Исследования о гайдамачестве по актам 1700 – 1768 гг. – К., 1876. – 128 с.
21. Кашуба М. З історії боротьби проти унії (XVII – XVIII ст.). – К.: Наукова думка, 1974. – 171 с.
22. Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Наукова думка, 1978. – 191 с.
23. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. – М.: Госиздат политической литературы, 1956. – 884 с.
24. Смолій В. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII – XVIII ст.). – К.: Наукова думка, 1985. – 264 с.
25. Jerzy Michalski Propaganda konserwatywna w walce z reform w początkach panowania Stanisława Augusta / Przegląd historyczny. – Warszawa, 1952. – Т. XLIII. – Z. 3 – 4.
26. Natalia Ząsiorowska. Układ sił i stosunków wytwórczych w epoce oświecenia Polskiego / Przegląd historyczny. – Warszawa, 1954. – Т. XLX.
27. Политический катехизис Речи Посполитой // Вестник Юго-западной и Западной России. Историко-литературный журнал. – К., 1863. – февраль. – Т. 3.

Аннотація

Анализируются взгляды польских общественно-политических деятелей на пути решения крестьянского вопроса на территории Украины во второй половине XVIII ст.

Ключевые слова: Украина, Польша, идеология крестьянство, Просветительство.

Annotation

The article analyses views of polish statemen in social-political sphere to the solution of peasant problem in Ukrainian territory in the second part of XVIII century.

Key words: Ukraine, Poland, ideology, peasantry, Enlightenment.

(Далі буде)